

Світлана Пошивайло
(Опішне)

**ДО ПИТАННЯ ТЛУМАЧЕННЯ
КЕРАМОЛОГІЧНИХ
ТЕРМІНІВ В УКРАЇНСЬКІЙ
ДОВІДКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Проблема вироблення критеріїв для творення спеціальної національної наукової термінології в різних царинах знань стоїть надзвичайно гостро ось уже понад століття. Часто науковці стикаються з проблемою правильного вживання наукової термінології, дискутують, намагаються знайти усталені назви на означення певних реалій. За допомогою звертаються насамперед до словників.

Лексикографічні праці мають велике значення не тільки для лінгвістики, але й для інших галузей науки й техніки. На особливу увагу заслуговують словники з чітко визначеним напрямом укладання, переглядаючи які, читач буде зорієнтований на вивчення термінології окремої галузі. Питання необхідності укладання різногалузевих словників упродовж двох останніх десятиліть вирішується активно. Однак проблема правильного укладання словників, яка постала ще з виникнення словникарства, зокрема, на сторінках наукової літератури, на численних конференціях, є актуальною і сьогодні. Одна з найважливіших з-поміж них – побудова словникової статті. Її розв'язання залежить від підбору та характеру слів і текстів, у яких вони функціонують, мети і завдань самої лексикографічної праці. Ми

проаналізували довідкову літературу, у словникових статтях якої допущено помилки (ідеться про видання, що були опубліковані та надійшли до наукової бібліотеки Інституту керамології упродовж останніх дев'яти років і містять певний відсоток гончарної лексики та керамологічної термінології).

Словник-довідник «Образотворче мистецтво», виданий 2003 року тернопільським видавництвом, упорядником якого є художник-дизайнер А. Пасічний [3], містить 2 тис. термінів з мистецтвознавства. Треба віддати належне автору словника, адже матеріал, уміщений тут, дуже різноманітний: сюди входять терміни з образотворчого, декоративно-вжиткового та театрального-декораційного мистецтв, дизайну, архітектури й мистецтвознавства. Як і належить, у словнику терміни й вирази розташовано в алфавітному порядку із зазначенням наголосу, однак пояснювальні статті здебільшого сформульовані граматично й синтаксично неправильно. Звісно, упорядник ставив перед собою інше завдання: «зібрати, осмислити та узагальнити все напрацьоване в цій царині» [3, 3]. Якщо ж у словнику визначено напрям «образотворче мистецтво» із зазначенням типу «словник-довідник», то на нього й покладаються певні надії, зокрема, він має бути вагомим джерелом для формування освіченого фахівця чи для поповнення словникового запасу мистця або мистецтвознавця.

Утім, як можна «поглибити знання з національної культури й художньо-мистецької практики» [3, 3], скажімо, у галузі керамології, якщо майже в кожній пояснювальній статті, що стосується гончарного ремесла або мистецтва кераміки, є помилки. Наприклад, до терміна «бісквіт» подано пояснення: «у художній кераміці біла неглазурована порцеляна, а також вироби з неї» [3, 21]. Доречніше було б сформулювати так: «бісквіт – біла неглазурована порцеляна, а також вироби з неї в художній кераміці», або ж «бісквіт – (у художній кераміці) біла неглазурована порцеляна, а також вироби з неї». До того ж зауважмо, що з порцеляни вироби не формують, оскільки порцеляна – це вже сформовані та випалені вироби про що читаємо і в А. Пасічного: «у декоративно-прикладному мистецтві посуд, статуетка та ін. художні вироби з білої випаленої глини зі спеціальними сумішами, для яких

характерна дрібнопориста будова (т. зв. спечений черепок) та прозорість у тонкому шарі» [3, 142]. На нашу думку, це визначення неправильне – не можна формувати вироби з випаленої глини. Така сама помилка трапляється і в поясненнях до інших термінів, наприклад: «гончарні вироби – вироби з випаленої кольорової глини» [3, 42], «кераміка – всі різновиди художніх виробів з випаленої глини» [3, 78], «майоліка – вироби з кольорової випаленої глини» [3, 100], «теракота – вироби з опаленої глини» [3, 181], «фаянс – вироби з білої випаленої глини» [3, 194]. Не лише фахівці знають, що вироби формують із сирової глиняної маси, а потім їх випалюють. Дещо парадоксальним видається визначення терміна «гончарна глина»: «м'яка на дотик, утворює з водою досить тягучу масу, легко розтирається і розчиняється у воді. У природному стані дуже забарвлена і зберігає свій колір при випалюванні в печі» [3, 41]. Ніколи гончарна глина не зберігає свого природного кольору під час випалювання, та й словосполучення «дуже забарвлена» викликає подив – невже словами «дуже», «не дуже» можна визначити ступінь забарвленості глини? Ще один приклад: «“черепок” – неглазурована кераміка; випалена глина червоного кольору, за міцністю нагадує кістку (див. Кераміка)» [3, 206]. Можливо, взявши слово в лапки, автор мав на увазі не пряме його значення, а переносне або хотів наголосити, що як діалектизм воно вживається саме з таким значенням (хоча насправді це узагальнююча назва всієї глиняної продукції – і глазурованої, і неглазурованої, – незалежно від кольору, або ж воно означає «частину від цілого виробу»). На жаль, недоліки, виявлені нами в словнику, применшують наукову вартість.

У словнику-довіднику «Україна в словах» [8] увагу привертають яскрава – з кольоровим фото, тиснена золотом – обкладинка, високоякісний кольоровий блок ілюстрацій. Вражає «багатообіцяльна» передмова, з якої дізнаємося, що «працівники лабораторії народознавчої лексики Волинського університету понад 10 років працювали над цим питанням»; про апробацію цього словника вчителями-словесниками загальноосвітніх шкіл та гімназій Луцька, студентами філологічного й педагогічного факультетів Волин-

ського державного університету, а також про повідомлення про нього на багатьох наукових конференціях. У словнику докладно описані принципи та критерії, за якими було укладено статті. Зауважмо, що укладачі свідомі того, що «питання про побудову словникової статті – одне з найважливіших у лексикографії». Визнають також що «перша спроба створити український мовоукраїнознавчий словник не застрахована від помилок і недоглядів» та обіцяють бути вдячними «усім, хто надішле... свої зауваження й конструктивні пропозиції, які допоможуть покращити текст». Отож, на сторінках цієї статті пропонуємо деякі корективи до гончарної термінології, а також до розділу «Хатні речі».

У визначеннях укладачам слід було б дотримуватися одного критерію, наприклад, брати за основу або ж «форму», або ж «призначення», хоча для детальнішого опису варто було б використовувати обидва ці критерії. Утім, визначення терміна «горщик» взагалі важко зрозуміти (скажімо, «висока, кругла, переважно глиняна посудина, трохи розширена в нижній частині» [8, 304]. Заперечувати, що «СУМ» в 11-ти томах, звідки взято визначення, – це авторитетне видання, не будемо, оскільки ця грандіозна праця, безсумнівно, заслуговує на повагу та визнання, хоча з часом виявляється багато недоліків і в ньому. У 1971 році, коли був виданий цей словник, глечики частіше використовувалися в побуті населення України, тому уявити цю посудину було не складно, навіть без детального опису. У прикладі укладачі цитують відомого керамолога Олеса Пошивайла, щоправда, не зазначаючи джерела.

На нашу думку, посилання на цитовані джерела зробило б аналізоване видання більш науковим, а для тих, «хто прагне глибше пізнати культуру українського народу» [8, 2], це була б неабияка допомога. Покликаючись на «Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина)» Олеса Пошивайла [4], укладачі словника-довідника «Україна в словах» уникнули б помилки у визначенні терміна «глечик».

Те саме стосується й визначення терміна «макітра» («велика глиняна посудина у вигляді великої миски» [8, 320]). Дійсно, на Поділлі макітра схожа на миску, однак можуть виникнути труднощі в сприйнятті

такого визначення, наприклад, у жителів Полтавщини, оскільки у них макітри мають дещо іншу форму. Нижче по тексту в словнику зазначено, що ця «посудина має вигляд горщика чи миски з високими краями». Отже, створюється враження, що назви на означення трьох різних предметів є синонімічними. Виникає запитання, як відрізнити горщик від миски й макітри? Щодо «переважно глиняної посудини» зауважмо, що термін «макітра» це назва саме глиняної посудини, бо з визначення випливає, цей різновид посуду може бути виготовлений також з іншого матеріалу. Зазначаючи, що «цей посуд роблять переважно великого розміру», укладачам варто було б зауважити, що макітру використовували і для замішування тіста.

Доречно було б хронологічно узгодити інформацію, наприклад, глечик, макітру й куманець «виготовляють», а миску, горщик і тарілку – «колись виготовляли». Ось такі, на перший погляд, дрібні неточності і псують загальне враження про видання.

Повернімося ж до А. Пасічного, який у 2007 році здійснив розширене й доповнене видання словника-довідника «Образотворче мистецтво», що «має у своєму складі понад 3000 термінів, де практично кожен другий термін супроводжується ілюстрацією. На відміну від першого видання, тут присутня етимологія термінів, збільшена їхня кількість, розширений обсяг тлумачення» [2, 3]. Значна кількість кольорових фото та зовнішній вигляд словника дійсно вражають. «Великого значення словнику-довіднику надає наявність в ньому багатого ілюстрованого матеріалу.., що дуже важливо для користувача, який не зовсім достатньо орієнтується в багатогранності образотворчого мистецтва», – зазначає в передмові мистецтвознавець Т. Михайличенко. Однак автор не виправив помилок, наявних у попередньому виданні, до того ж припустився інших. У статті про гончарні вироби зазначено, що «в декоративно-ужитковому мистецтві вироби з випаленої кольорової глини... мають пористу структуру й покриті прозорою глазур'ю або ангобом. До Г. в., головним чином, належить посуд найпростішого типу, виготовлений на гончарному крузі. В широкому значенні термін “Г. в.” може охоплювати майоліку і навіть кераміку» [2, 135]. (Нагадаємо, що

з випаленої глини вироби не виготовляють.) Далі по тексту теж виникають запитання: 1) якщо вироби не покриті «прозорою глазур'ю або ангобом», то вони вже не гончарські?; 2) який це посуд найпростішого типу?; 3) що мав на увазі автор, коли писав, що «термін “Г. в.” може охоплювати майоліку і навіть кераміку»? Таке тлумачення засвідчує, що не обов'язково «охоплює», а тільки «може». Хоча насправді поняття «кераміка» обов'язково включає в себе гончарні вироби, про що сказано і в згаданому словнику: кераміка – це «всі різновиди художніх виробів з випаленої глини спеціального складу та приготування (насамперед порцеляна, фаянс, майоліка, теракота, кам'яна маса, гончарні вироби)» [2, 219]. Отже, автор заперечує сам собі. Далі читаємо: «Галузь застосування К. дуже широка – від дрібних ужиткових предметів до архітектурних деталей або великої декоративної скульптури». Це знову ж таки нісенітниця або ж неправильна побудова речення. І таких непорозумінь досить багато.

Кілька слів щодо словника «Декоративно-ужиткове мистецтво», який вийшов 2000 року [1] та російсько-українського словника художніх термінів, укладеного Л. Шкарубою та Л. Спанатій у 2004 році [10]. Про помилки, допущені в цих виданнях, повідомляли друковані органи Інституту керамології [5; 6].

Загальною проблемою є те, що інколи словники укладають нефахівці. Адже відсутність фахової літератури та рецензій спеціалістів у певній галузі спричиняє появу словників такої якості. Тому існує гостра потреба в різноманітній довідковій літературі. Наведені приклади засвідчують, що в словнику-довіднику «Україна в словах» менше помилок, хоча рецензії подано переважно мовознавцями, однак були «надані консультації, уважне прочитання роботи, поради і зауваження» [8, 9–10] фахівцями з історичної, біологічної, фізико-математичної та педагогічної галузей. Ще О. Трубачев зазначав, що «суть справи полягає в тому, що лексикограф, укладач словника мови, діалекту навряд чи розуміється на даній виробничій термінології краще, ніж етнограф-спеціаліст чи краєзнавець, які добре володіють реаліями» [7, 178].

Найбільшою помилкою науковців, які розробляють термінологію, є те, що першо-

черговим своїм завданням вони ставлять збирання, систематизацію, узагальнення власне лексем, а не їх лексичного навантаження, вважаючи, що це вже зроблено до них і послуговуються надбанням попередників.

Безсумнівно, збирання й систематизація матеріалу – це важка, копітка й дуже відповідальна праця. Однак необхідно, щоб автори та укладачі довідкової літератури пильніше стежили за логічністю викладу фактичного матеріалу, за правильністю побудови фраз, за дотриманням норм сучасної літературної мови щодо використання термінологічної та загально-вживаної лексики, за правильним використанням мовних засобів залежно від мети та змісту висловлювання.

1. Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. – Л., 2000.
2. Образотворче мистецтво: Енциклопедичний словник-довідник / Упорядник А. Пасічний. – К., 2007.
3. Пасічний А. Образотворче мистецтво. Словник-довідник. – Т., 2003.
4. Пошивайло О. Ілюстрований словник народної гончарської термінології Лівобережної України (Гетьманщина). – Опішне, 1993.
5. Пошивайло О. Учорашній день української керамології [Декоративно-ужиткове мистецтво. Словник. – Львів: Афіша, 2000. – Т. 1. – 364 с., 316 іл.; Т. 2. – 400 с., 279 іл.] // Український керамологічний журнал. – № 3 (5). – 2002. – С. 115–121.
6. Пошивайло О. [Шкаруба Л. М., Спанатій Л. С. Російсько-український словник художніх термінів. – К.: Каравела, 2004. – 320 с.] // Бібліографія українського гончарства. 2004: Національний науковий щорічник / За ред. О. Пошивайла. – Опішне, 2007. – Вип. 6.
7. Трубачев О. Н. Ремесленная терминология в славянских языках (этимология и опыт групповой реконструкции). – М., 1966.
8. Україна в словах: Мовоукраїнознавчий словник-довідник: Навчальний посібник для учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто вивчає українську мову / Упоряд. Н. Данилюк. – К., 2004.
9. Шкаруба Л. М., Спанатій Л. С. Російсько-український словник художніх термінів. – К., 2004.